

ÚSTAV INFORMAČNÍCH STUDIÍ A KNIHOVNICTVÍ
FF UK V PRAZE

Petr Voit

Počátky čtenářství a knihtisk 15. a 16. století

Verze 1.0

Praha

2014

Knihovědné stati a monografie sepsané během 20. století přinášejí závěry, z nichž některé trpí nedostatečně zohledněným socio-kulturním kontextem, a mohou být zavádějící. Proto se vedle národovecky podbarvených a bibliograficky statických ponorů do raně novověkého knihtisku budeme muset naučit zohledňovat také celý komunikační proces, tedy uměleckou i řemeslnou formu zveřejnění, distribuci a především čtenářské přijetí textů. Jinými slovy – studium se dnes už neobejde bez silné kontextualizace čili bez sledování vazeb mezi vlastním textem nebo ilustrací a mezi následnou, v čase proměnlivou reflexí, neboť právě čtenářský zájem či nezájem ovlivňoval životnost soukromých opisů i tištěných vydání. Předmět výzkumu a vědecké metody studia tak postupují na vyšší úroveň, v níž se zájmy knihovědců, literárních historiků nebo uměnovědců stýkají. Teprve tímto materiálově vyčerpávajícím pohledem získáme spolehlivější představu o knižní kultuře, než mohli mít badatelé minulých generací, podepření starší knihovědnou metodologií.¹

Badatelům druhé poloviny 20. století nelze vyčítat, že mezi husitstvím a Bílou horou hledali demokratizační a laicizační tendence, ale ke škodě věci se vůbec neuvažovalo o vzdělávání měšťanstva jako postupném a pomalém procesu, v němž klíčové role zaujímaly školství, kazatelna a nakonec takzvané tiché čtení. Rukopisná či tištěná podoba textu, postihující rozdíl individuálního a masového konzumu, také nebyla směrodatná a ani nepadaly otázky po sociálních a kulturních osudech textů. Stačilo, že texty vznikaly samy o sobě a že jim bylo možno ex post přisoudit určitou míru tematické či stylistické kvality.² Tak se rukopisy zrovnoprávnily s tištěnou produkcí, přestože už nevznikaly sériově ve skriptoriích a v epoše knihtisku měly privátnější charakter, který – snad jen s výjimkou veřejně proslovované homiletiky, univerzitních kvestií a kostelních graduálů literátských bratrstev – vědomí širšího publika nijak ovlivnit nemohl.

O sociálních, mentálních a jiných aspektech současné četby máme už dosti podrobnou představu (před nedávnem bylo kupříkladu pražskou Národní knihovnou statisticky zjištěno, že dětského čtenáře dnes už netáhne Harry Potter, nýbrž z Ameriky importovaný Deník malého poseroutky).³ Avšak jakým způsobem se naše čtenářská obec v éře rodícího knihtisku

---

¹ ŽIBRITOVÁ, Gabriela. Knihoveda – mýtus alebo reálna oblasť vedy?, in: *Národní knihovna: knihovnická revue*, 2003, roč. 14, č. 4, s. 244-246. Dostupné též na <http://knihovna.nkp.cz/NKKR0304/0304244.html> [vyhledáno září 2014]; VOIT, Petr. Nesnadná cesta knihovědy k dějinám knižní kultury, in: *Česká literatura*, 2012, roč. 60, č. 4, s. 586-602. Dostupné též na <http://eprints.rclis.org/17855/> [vyhledáno září 2014].

² PETRŮ, Eduard. *Vzdálené ohlasy. Studie o starší české literatuře*. Olomouc: Votobia, 1996, s. 140-23.

³ PRÁZOVÁ, Ivana. Dětské čtení. Aktuální výzkumy dětského čtenářství, in: *Ikaros*, 2014, roč. 18, č. 3. Dostupné též na <http://www.ikaros.cz/detske-cteni-aktualni-vyzkumy-detskeho->

vlastně konstituovala, jakými peripetiemi procházela, jak zpětně ovlivňovala literární procesy překladatelů a spisovatelů a kdy se hromadné poslouchání hlasitě předčítaných pozdně středověkých rukopisů měnilo v individuální, takzvané tiché čtení, známé důvěrně dnes – to vše zůstává u nás (na rozdíl od ciziny) pořád zahaleno tajemstvím.⁴

Přítom bližší výzkum dějin čtenářství by podle mého soudu mohl velmi významně přispět k poznání mentality české společnosti.⁵ Položím zde alespoň jeden markantní příklad v podobě kramářské písně 17. až 19. století.⁶ Tento fenomén je už velmi dobře probádán z hlediska bibliografického, folkloristického i literárněvědného. Dokonce s hrdostí se poukazovalo na více než 40.000 písňových brožurek, které Čechy a Moravu postavily suverénně na špici tohoto žánru celé Evropy. Bohužel však skutečnost, že naše venkovské publikum bylo ochotno a schopno konzumovat vesměs jen tento formálně jednoduchý vzdělavatelsky zábavný žánr, příliš hlasitě nezaznívala, poněvadž málokterý badatel minulého století se odvážil naplno přiznat, že intelektuálně nevyspělý venkov zkrátka neměl s vnímáním kvalitnější četby žádnou zkušenost. Vezmeme-li tento sociologický symptom naopak v úvahu, pak rázem pochopíme i nářky a stížnosti Václava Matěje Krameria, který ještě koncem 18. století s uváděním novodobé prózy nebo poezie na českém, moravském či slovenském venkově troskotal.⁷

I.

Chceme-li se zamyslet nad změnami, které do čtenářské recepce textů, dříve psaných či vnímaných jen poslechem, vnesl po polovině 15. století raný knihtisk, mnoho studijních pramenů v Čechách a na Moravě vlastně nenajdeme. Tak staré knihy většinou soudobé vpisky prvomajitelů postrádají, protože měšťan si ještě nenavykl navazovat tichý kontakt s autorem

---

[ctenarstvi](#) [vyhledáno září 2014]. ŠIMEČEK, Zdeněk, TRÁVNÍČEK, Jiří. *Knihy kupovati...* Praha: Academia, 2014, s. 383-445.

⁴ HIRSCH, Rudolf. *Printing, Selling and Reading, 1450 – 1530*. Wiesbaden: Harrasschowitz, 1967. PETRUCCI, Armando. *Writers and Readers in Medieval Italy. Studies in the History of Written Culture*. New Haven: Yale University Press 1995. JOHNS, Adrian. *Nature of the Book. Print and Knowledge in the Making*. Chicago: Chicago University Press, 1997. EISENSTEIN, Elizabeth L. *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006 (second edition).

⁵ HOŠNA, Jiří. Husitství, reformace – humanismus, in: *Acta comeniana et historica*, 1990, roč. 20, č. 41, s. 54–59.

⁶ VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově, 2006, s. 496-498.

⁷ POKORNÝ, Jiří. Poznámky k dějinám čtení v pobělohorském období. In: PÁNEK, Jaroslav (ed.). *Česká města v 16. – 18. století. Sborník příspěvků z konference v Pardubicích 14. a 15. listopadu 1990*. Praha: Historický ústav ČSAV, 1991, s. 227-235.

textu (čtenářské zážitky v podobě souhlasných či nesouhlasných připisů se objevují pozvolna až od počátku 16. století). Soustavné zrcadlo soukromých nebo institucionálních knihoven se z bibliografických střípků už poskládat taky nikdy nepodaří. Na rozdíl od současných průzkumů čtenářství nemůžeme sáhnout ani po čtenářských denících ani po seznamech přečtené literatury, jak je vyžadují základní školy dodnes, poněvadž v očích tehdejší společnosti šlo o hříšnou malichernost.

K rekonstrukci průsečíků mezi českou tištěnou literární produkcí a četbou doby jagellonské však mohou promluvit dvě skutečnosti, jimž nebyla dosud věnována potřebná pozornost – totiž pečlivost editorské práce a kvalita typografického zpracování knihy. Prvním hlediskem sledujeme, zda vydavatel uplatnil či neuplatnil zájem o co nejširší publikum, tvořené jedinci vzdělanými i nevzdělanými. Chtěl-li, aby kniha našla cestu do všech sociálních prostředí, pak musel zohlednit právě ty méně vzdělané a pomocí doporučující dedikace a poučující předmluvy, různých záhlaví, marginálií, rejstříků nebo obsahu vytvořit návodné a záchytné prvky, o něž se příjemce velmi rád opřel.

Druhý zorný úhel, který jsem vzpomenul, posuzuje kvalitu a rozsah sazečovy práce. Konečná podoba sazby totiž otevírá netušené možnosti pro sledování mimotextových čili technických opor souvislé četby. Dodnes jsme se zabývali více tím, jaké texty knihtisk reprodukoval, zatímco otázka po způsobech a postupech výroby zůstávala ke škodě věci neřešena, neboť čeští dějepisci knihtisku si až donedávna žádné vizualizační a unifikační ambice knihtisku nepřipouštěli.

Co tedy patří k technickým oporám četby? Stručně řečeno vše, s čím se setkáváme dodneška, ale jakoby mimoděk či automaticky. Je to poměr potištěné a nepotištěné plochy, využívání různých velikostí a tvarů tiskového písma, zařazování iniciál, číslování stránek, volba stránkových záhlaví, nadpisů, odstavců, členění textu do kapitol, odpovídající interpunkce, odklon od nadužívání zkratk a tak bych mohl ještě pokračovat. Některé vzpomenuté postupy měly souhrnně řečeno vizualizační charakter, který opticky na bázi signálu četbu zpřehledňoval a zjednodušoval. Jiné postupy zase plnily funkce unifikační, poněvadž sjednocovaly tvář tištěné knihy bez ohledu na žánr a dobu či místo vzniku.⁸

II.

Pokud tedy kniha nepředstavuje pouze literárněvědný objekt, ale i historický způsob fixace textu a obrazu vnímaného četbou, pak si ze všeho nejdřív musíme položit snad nejdůležitější

---

⁸ JANSSEN, Frans A., *Technique and Design in the History of Printing*, t'Goy-Houten: Hes & De Graaf, 2004.

otázku – jak se náš měšťan vypořádal s novinkou zvanou knihtisk? Starší generace badatelů tento problém zúžily na sebeuspokojivé konstatování, že Kronika trojanská – tištěná v Plzni údajně roku 1468 – posouvá české země po Německu na druhou příčku hitparády rostoucího knihtisku. Tento bibliografický fakt dokázal přežít dlouho, ale vnitřní složitost situace však zůstala ignorována.⁹

Už méně se zdůrazňovalo, že pražská univerzita, zahalená nehybnou středověkou scholastikou, se na rozdíl od sesterských institucí v cizině zatím ještě od humanismu distancovala a cestu ke knihtisku nenašla.¹⁰ Až dnes tak poznáváme, že ještě během druhé poloviny 15. století byla skriptografická čili rukopisná aktivita domácího kléru a úředníků státní správy navzdory knižnímu dovozu a tuzemské výrobě překvapivě vysoká. Svědčí o tom stovky a stovky rukopisných exemplářů chovaných našimi knihovnami a archívy. Většina se vyznačuje sborníkovým uspořádáním, takže úhrnem jde o dva a půl tisíce bibliografických jednotek. Drtivou převahou jsou psány latinsky. Vítězí však středověká tvorba, spjatá zejména se subtilními teologickými otázkami, kazatelstvím nebo náboženskou a mravní výchovou. Početně významná je též skupina rukopisů vážící se k právní praxi a zdravotně osvětě. Stopy po beletrii či zábavné literatuře, která by tendovala k tomu, co marxisté označovali za „lidové“, nejsou téměř žádné. Také opisy antické a cizí humanistické literatury přicházejí v zarážející menšině. Od českých autorů nacházíme pouze traktáty o eucharistii, lékařská jádra a ovšemže jednotliviny, které dle názoru starších literárních historiků měly údajně zaujímat významné místo v demokratizačním procesu. Určitý útlum opisování lze vyzorovat až počátkem 16. století. To opravňuje ke zdrženlivému názoru, že přechod od rukopisné knihy k tištěné neproběhl u nás tak rychle, automaticky a jednoznačně, jak jsme doposud vnímali.¹¹

Přestože se soukromé a klášterní knihovny neplnily jen opisy, ale i latinskými tisky dovezenými z ciziny (Německo, Itálie, Francie), psaný text byl díky dostatku času, tradici, šetrnosti a privátnímu vkusu tak velký konkurent, že společně se zahraničním importem tištěného zboží deformoval tuzemské ediční a typografické zvyklosti. Dnešní povědomost dovoluje vyslovit závěr, že učenecké vrstvy syčené knihami ze zahraničních tiskáren nové

---

⁹ VOIT, *Encyklopedie knihy* (pozn. 6), s. 501-503.

¹⁰ CORSTEN, Severin. Universities and early printing. In: HELLINGA, Lotte. GOLDFINCH, John (edd.). *Bibliography and the study of 15. Century Civilisation*, British Library Occasional Papers, 1987, vol. 5, s. 83-123, 88-94.

¹¹ VOIT, Petr. Utrakvisté a knihtisk. In: BOLDAN, Kamil, HRDINA, Jan (edd.). *Knihtisk, zbožnost, konfese v zemích Koruny doby poděbradské a jagellonské. Sborník z konference pořádané Centrem mediévistických studií dne 8. listopadu 2013*, Colloquia mediaevalia Pragensia, 2015 (v tisku).

řemeslo akceptovaly poměrně rychle, ale střední a nižší měšťanské publikum potřebovalo k uvědomění ještě nějaký čas, nutný pro změnu tradice a návyků. Tak cizojazyčná antická a humanistická literatura k nám pronikala kus po kuse soukromými nákupy, zatímco rádo by veřejný knižní trh se plnil přetlakem biblí, středověkých kázání nebo právnických příruček, které byly kvůli nadprodukcí cíleně exportovány z Německa.¹²

Nová literatura, kterou měšťanská část společnosti ke svému uvědomění, růstu a ovšemže i k poučení a zábavě potřebovala, se v prostředí formovaném na jedné straně rigidním utrakvistem a na straně druhé silným dovozem proto vyvíjela velmi pomalu. Podíváme-li se na terén česky psané a následně tištěné literatury přelomu 15. a 16. století, s překvapením zjistíme, jak málo jsme měli původních spisovatelů. Vždyť první českou osobností nové doby, kterou bych si troufl takto označit, byl vlastně až Václav Hájek z Libočan, který koncem 40. let 16. století zvládl publiku předložit hned několik různých žánrových útvarů, zatímco jeho předchůdci vynikli vždy jen v jediném.¹³ Proto nastupovalo ožívování středověkých látek a starých, rukopisně tradovaných verzí. Jistě si všichni vzpomeneme na satiru o podkoním a žákovi nebo na řadu legend a biblických apokryfů přeložených v časech Karla IV. a Václava IV. Tato resuscitace představovala legitimní způsob jak zaplnit mezeru v málo potentní literární scéně, tvořené dohromady nanejvýše dvěma desítkami tvůrčích osobností.¹⁴ Tito spisovatelé nepracovali na původních dílech, ale v rámci časových a intelektuálních možností působili jako překladatelé kratších latinských nebo německých próz. V jagellonské epoše však nešlo ještě o „svobodné“ spisovatele vzešlé z měšťanstva. Odmyslíme-li tiskaře Mikuláše Bakaláře a Mikuláše Konáče, většinu těchto překladatelů tvořil nižší klérus, který si vedle svého hlavního pastoračního poslání už žádné velké tvůrčí cíle klást nemohl. Rád se proto svěřil kulturní ofenzivě prozatím jen několika členů nižší či střední aristokracie, kteří cizojazyčné texty vybírali, doporučovali a v posledku svou prestiží také zaštiťovali.¹⁵

Není divu, že mnohé rukopisy se z obavy před čtenářským nezdarem tiskárnám raději vyhnuly úplně. Dokládají to tvůrčí osudy Řehoře Hrubého z Jelení, jehož nanejvýše

---

¹² BOLDAN, Kamil, NEŠKUDLA, Bořek, VOIT, Petr. *The Reception of Antiquity in Bohemian Book Culture from the Beginning of Printing until 1547*. Europa Humanistica – Collection publiée par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes. Bohemia and Moravia, vol. I. Turnhout: Brepols, 2014, s. 26-38.

¹³ VOIT, Petr. Česká knižní kultura doby Václava Hájka z Libočan (na okraj jednoho badatelského vakua), in: *Česká literatura*, 2014, roč. 62, č. 2, s. 163-183. Dostupné též na <http://eprints.rclis.org/23284/> [vyhledáno září 2014].

¹⁴ VOIT, Petr. Mikuláš Konáč z Hodíškova – inspirace k úvahám o humanismu, in: *Česká literatura*, 2015, roč. 63, č. 1 (v tisku).

¹⁵ VOIT, Petr. *Český knihtisk* (pozn. 5), s. 373-425.

pozoruhodné překladatelské aktivity zaležely v solitérních (ani později už neopisovaných) rukopisech. Zalistujeme-li však učebnicemi, vždy se velmi podrobně dozvíme o nesmírném přínosu Řehoře Hrubého pro českou společnost a pro humanistickou literaturu zvláště.¹⁶ Je však nutno se ptát, jakou společenskou roli sehrály všechny jeho překlady v odstraňování pozdně gotické mentality měšťanského prostředí, když ve skutečnosti směřovaly k několika konkrétním jedincům a po následující staletí zaležely v rukopisech? Otázku nelze zodpovědět, aniž bychom hledali příčiny fatálního zaležení, které dle mého názoru spočívají v měšťanském sklonu k tradicionalismu a v obecně sdílené obavě před čímkoli novým – tedy nejen z knihtisku, ale i z pohanského humanismu.

Jaké byly intelektuální schopnosti cílové skupiny čtenářů, si můžeme udělat představu porovnáním českého překladu Erasmovy knihy *O rytíři křesťanském* s latinským originálem. Překladačem a tiskařem v jedné osobě tu byl roku 1519 Oldřich Velenský. Zatímco Erasmus Rotterdamský ani němečtí či jiní překladatelé jeho díla necítili potřebu doprovodit text jakýmikoli vysvětlivkami, Velenský – poučen mizivou či nulovou znalostí antiky mezi českým měšťanstvem – v závěru díla na sedmnácti listech připojil sedmdesát osm nápovědí týkajících se převážně reálií starověké mytologie, prvokřesťanství a řeckých či římských rčení a přísloví. Tuto péči o komfort při vnímání Erasmova náročného textu si vynutila malá vzdělanost čtenářů, plynoucí mimo jiné z rozvráceného školství pohusitské doby, zejména však z nepřipravenosti pražské univerzity i škol nižších stupňů vzdát se středověké scholastiky ve prospěch humanistických studií.¹⁷

Náš literární terén, dosti zkostnatěle formovaný křesťansko-morálními východisky utrakvistických elit, citelně postrádá na rozdíl od zahraničí dva nosné prvky: zábavnou beletrii a zejména pak alespoň pokus o domácí román. Tuto mezeru musely nutně zacelovat zábavné prvky ústní lidové slovesnosti. Byly tu rovněž krátké prozaické historie a kroniky, ať už šířené poslechem nebo tištěné, ale sílu na to, aby vytvořily odrazový můstek pro náročnější epickou tvorbu, neměly. Trhlina nebyla zacelena ani v následujících stoletích, a proto vzpomínaný Kramerius ani nemohl komentovat vkus českého lidového čtenáře jinak než zklamaně.

Nemáme také doklady o tom, že by se až do poloviny 16. století u nás vydávala literatura vědecká – a pokud se nauková próza vyskytla, byla sepsána latinsky a ke zveřejnění putovala do tiskárny v cizině a odtud na tamní knižní trhy, kde byl její odbyt jistější než u nás. Růstu

---

¹⁶ TICHÁ, Zdeňka. *Cesta starší české literatury*. Praha: Panorama, 1984, s. 173-177.

¹⁷ NEŠKUDLA, Bořek. Český překlad Erasmovy Rukověti křesťanského rytíře, in: *Bibliotheca Strahoviensis*, 2011, roč. 10, s. 91-104.

měšťanstva přelomu 15. a 16. století nenapomáhalo ani lokálně a konfesijně podmíněné zveřejňování jazykových slovníků a konverzačních příruček. Zatímco utrakvistické a probratrsky orientované tiskárny tyto segmenty edičního modelu nedocenily, školní učebnice až do 40. let 16. století vydávali jen katolíci v Plzni a výpomocně v Norimberku.¹⁸ Téměř stejný dluh cítíme i při popularizaci národní minulosti, která by většinové utrakvistické společnosti jistě konvenovala. Čeští prvotiskaři dokázali oblast historické literatury pokrýt nanejvýše pašijovými texty o Husově a Jeronýmově smrti (tiskem poprvé 1495), i když kupříkladu Dalimilova kronika byla ještě během 15. století živá a kolovala v mnoha opisech stejně jako Kronika o Janu Žižkovi, sepsaná až za doby poděbradské. Tyto texty však knihtisk k širším vrstvám rozprostranil až mnohem později.

Z toho, co už bylo řečeno, vyplývá, že díky nedostatečné jazykové i reálné vzdělanosti nižšího a středního měšťanstva zůstal literární kánon antiky, středověku či humanismu přístupný i nadále jen vzdělanějším jednotlivcům, orientovaným na dovoz cizojazyčného zboží z ciziny. Tento model platil zejména u katolíků, kteří odcházeli studovat do Krakova, Vídně nebo Lipska a i později s těmito metropolemi udržovali přinejmenším písemné či obchodní styky. Naopak masová složka živnostensky zakotveného a k utrakvismu příslušného nižšího měšťanstva, která se kvůli povrchní či dokonce nulové znalosti němčiny a latiny musela orientovat výhradně na četbu v národním jazyku, hledala cestu k tištěné knize klopotně a pomaleji. Obavy a stesky, které probleskují dedikacemi a předmluvami soudobé produkce českých tiskáren, nade všechnu pochybnost dokládají, že poučených a pravidelných čtenářů českojazyčně tištěné literatury bylo ještě ve 20. letech 16. století mezi měšťanskými vrstvami vskutku málo, a po vesnicích ještě méně. Poptávku tedy nevytvářela komunita, ale jednotlivci.¹⁹

Bez významu v tomto procesu nebyla až do 40. let 16. století ani kapitálová slabost českých tiskáren, které na domácím zákazníkovi rozhodně nijak nebohatly. Mnohé pracovaly pouze přerušovaně a jiné zase v krátkosti zanikly. Ani to neudiví, neboť pod hrozbou remitendy se realizovaly jen malé, v průměru stokusové náklady. Nerozprodané knižní přebytky však přesto vznikaly, a to i u počínů dodnes mylně hodnocených jako naše nejstarší bestsellery: Černého Knieha lékařská (1517), Chelčického Kniha výkladuov spasitedlných (1522), nebo „bratrský“ Nový zákon (1525). I toto je důležitý příznak rodícího se masového čtenářství,

---

¹⁸ VOIT, Petr. Plzeňsko – norimberský vliv na český knihtisk počátku 16. století, in: *Minulostí Západočeského kraje*, 2012, roč. 47, s. 7-21. Dostupné též na <http://eprints.rclis.org/22925/> [vyhledáno září 2014].

¹⁹ VOIT, Petr. *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. I, Severinsko-kosořská dynastie 1488-1557*. Praha: KLP, 2013, s. 389-396.

kteřý by mohl české historiky a literární vědce inspirovat k novým pohledům na každodennost naší společnosti raného novověku.²⁰

III.

Promítneme-li na plochou mapu editorských aktivit pozdně gotickou konzervativní typografií, při níž se reprodukce předlohy účastnil pouze jeden řez a jedna velikost písma zvaného bastarda, a to bez iniciál a dalšího náležitě signálního dekoru, pak nemůžeme očekávat, že emancipační proces, který během 70. a 80. let 15. století zahájili zahraniční tiskaři, zasáhne také Čechy. Navzdory starší odborné literatuře už delší dobu upozorňuju na to, že čeští prvotiskaři během posledních dvou dekad 15. století tento zahraniční trend zintenzivnění řemesla nezachytili. Tištěné zboží se v cizině už tehdy na principu vizualizace a unifikace odtrhlo od formy rukopisně šířených textů a čtenářům všech vzdělanostních kategorií tak umožnilo mnohem pohodlnější recepci. Tím vzrůstal počet zájemců o knihu a v důsledku toho vznikaly předpoklady k budování plošného trhu a k přeměně sporadické četby nižšího měšťanstva v masovou.

Různé druhy, řezy a stupně tiskového písma dokázaly vizualizovat textovou strukturu lépe, než zmohl i nejobratnější písař. Dobře to vidíme už na účelně sázených komentářích k bibli nebo k Justiniánovu právníckému korpusu 60. let 15. století. U nás jsme se s texty, jejichž komplikovaná sazba reflektovala několik významových úrovní, vypořádávat až do dob Kralické šestidílký 1579 – 1594 však vůbec nemuseli. To ovšem nebyla chyba tiskáren, nýbrž literární sféry, která podobný typ rukopisu (byť překladového) nevyprodukovala. Položme si proto otázku, nakolik v Čechách zjednodušeně reprodukováný text stimuloval k tichému čtení dospívající jedince a tu část gramotných zákazníků, kteří si četbu ještě neosvojili jako každodenní záležitost? Nečleněné a příliš černé zrcadlo sazby mohlo málo zdatného recipienta od volnočasové (zábavné) četby dokonce odrazovat, takže jediný styk se slovesnou kulturou mu pořád obstarávalo vnímání poslechem (to ostatně nevymizelo ani později během 40. a 50. let 16. století). Naopak ve výhodě se ocital vzdělanější čtenář pocházející z patricijských či úřednických vrstev nebo z kléru, orientovaný na dovoz cizojazyčné, typograficky vyspělejší knihy vyrobené v cizině.

---

²⁰ VOIT, Petr. Rozpaky nad českou literární a čtenářskou obcí přelomu 15. a 16. století. In: SMÍTKOVÁ CÍSAŘOVÁ, Alena, JELÍNKOVÁ, Andrea, SVOBODOVÁ, Milada. *Libri magistri muti sunt. Pocta Jaroslavě Kašparové*. Praha: Knihovna Akademie věd ČR, 2013, s. 35-41. Dostupné též na <http://eprints.rcelis.org/22891/> [vyhledáno září 2014].

Nesmí se však podlehnout jednostrannému zjednodušení, poněvadž i v takto specifické situaci existoval jev, který nelze přehlédnout – totiž kooperace domácích tiskáren se zahraničím. Jako jeden z několika příkladů lze vzpomenout světský traktát Pán rady (1505), k němuž Tiskař Pražské bible objednal ilustrační doprovod ve Štrasburku. Jadrné ilustrace zobrazující vedle vyšších námětů kupříkladu hospodskou každodennost tu přilnuly k mravněvýchovnému středověkému textu. Také tato symbióza dvou uměleckých složek dokládá složitost přechodu od pozdní gotiky k renesanci.

Podobných počinů však český knihtisk až do roku 1518, kdy započala dlouhodobější spolupráce s Norimberkem, mnoho nemá.²¹ Je to při předpokládané síle importu zarážející, ale mnoha našim konzervativně naladěným prvotiskařům zřejmě chyběla ctižádost soudobé cizí trendy akceptovat. Připomínám-li tyto trendy, je z nich pro naše téma zapotřebí vedle ilustrace vyzdvihnout alespoň snahu po vizualizaci sazby.²² K optickému vnímání textu si knihtisk vyhradil především rovinu tiskového písma. Většina zahraničních prvotiskáren disponovala zhruba deseti geneticky i kresebně odlišnými abecedami tiskových písem, výjimečně byl po ruce i dvojnásobek. U nás se však až na práh 16. století pracovalo písmem pouze jediným, totiž gotickou bastardou. Progresivnější švabach počal teprve pronikat do několika málo dílen. Chudost sazečského materiálu pramenila jednak ze slabého ekonomického zajištění živností a jednak z toho, že český řemeslník pouze trpně rozmnožoval text a zdaleka se ještě nesžil s rolí tiskaře jakožto kultivátora společnosti. Během 15. století a na počátku 16. století k našim tiskárnám doléhaly pouze občasné inspirace jednotlivců, nikoli však četnější plody domácí literární sféry a už vůbec ne průběžné tlaky čtenářstva.²³

Dosavadní monopol bastardy definitivně skončil až roku 1522 a tuzemský písmový materiál se poté alespoň druhově, nikoli však ještě kvantitou, počal vyrovnávat zahraničnímu. České tiskárny sazbu už nekomponovaly pomocí jediné, nýbrž dvěma až třemi sadami písem zároveň, a čtenáři tak usnadnily optickou orientaci mezi hlavním a doprovodným textem. To se ovšem ve srovnání s cizinou stalo se zpožděním několika dekád. Nikoli po polovině 15. století, jak tomu bylo v zahraničí, ale až roku 1515 byla otevřena cesta k masovějšímu

---

²¹ VOIT, Petr. Role Norimberku při utváření české a moravské knižní kultury první poloviny 16. století, in: *Documenta Pragensia*, 2010, roč. 29, s. 389-457. Dostupné též na <http://eprints.rclis.org/17962/> [vyhledáno září 2014].

²² VOIT, Petr. Vliv české pozdně gotické typografie na konstituování čtenářské obce, in: *Studia Bibliographica Posoniensia*, 2012, roč. 7, s. 42-51. Dostupné též na <http://eprints.rclis.org/18094/> [vyhledáno září 2014].

²³ VOIT, Petr. Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století, in: *Bibliotheca Strahoviensis*, 2011, roč. 10, s. 105-202. Dostupné též na <http://eprints.rclis.org/17922/> [vyhledáno září 2014].

proniknutí iniciály nebo roku 1518 k margináliím. Nesmíme zapomínat, že těm, kteří techniku tichého čtení uspokojivě neovládali ani v pokročilém roce 1520, musel být důtklivě předesílán elementární návod, jak s touto pomůckou nakládat. Dlužno dále poznamenat, že kvalita sazečské práce české či moravské prvotiskaře mnoho nezajímala, neboť opravy chyb rovněž neexistovaly. Z toho, že od kvality odhlížely ještě dvě třetiny tiskařů první poloviny 16. století, můžeme soudit, že i závěrečné opravy omylů placeným korektorem patřily k nadstandardu, který si český řemeslník nepřipouštěl. Tyto a mnohé jiné profesionální úkony se sazečsky počaly zohledňovat až během 20. a 30. let 16. století, zejména s nástupem tiskaře Pavla Severina.²⁴

Teprve v této době, poznamenané nástupem Ferdinanda I. Habsburského, mohl český knihtisk postoupit nad jednoduchou typografií svých počátků. Se zpožděním se počaly formovat předpoklady opticky diferencované sazby, která v sepětí s náležitým edičním aparátem – tedy s dedikací, předmluvou, věcnými rejstříky či obsahem díla – proměňovala kdysi prostě reprodukováný text v kvalitní, dobře vnímatelné a zejména pohodlně i rychle využitelné knižní zboží. Tento proces, který je spjatý se vstupem raně renesančního názoru, však zřejmě až po práh 40. let 16. století nacházel v měšťanském čtenáři málo rovnocenného partnera, protože byl očividně zpomalován nedůvěrou a středověkým tradicionalismem. Proto je třeba Hájkovu Kroniku českou (1541) a Münsterovu Kozmografii českou (1554) hodnotit jako první nenáboženská (mimobiblická) veledíla českého předbělohorského knihtisku, dokazující zvyšování recepčních schopností a mohutnění čtenářské obce.

---

²⁴ VOIT, Petr. Úvahy nad pohybem a periodizací českého předbělohorského knihtisku, in: *Knihy a dějiny*, 2013, roč. 18/19, s. 55-67. Dostupné též na <http://eprints.rclis.org/22925/> [vyhledáno září 2014].